

Αστέριος ΑΡΓΥΡΙΟΥ
Πανεπιστήμιο του Στρασβούργου

Συμβολή της Αργοναυτικής εκστρατείας στη διαμόρφωση μιας ορθοδοξοκεντρικής και ελληνοκεντρικής συνείδησης στους χρόνους της Τουρκοκρατίας

Φίλοι συμπατριώτες,

Ευχαριστώ θερμά το Κοινό των Μαγνήτων και τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας για την τιμή που μου κάνουν καλώντας με να κάνω τούτη τη διάλεξη.

Στην άποψινή μας συνάντηση θα ήθελα να σας μιλήσω για μια προσωπική μου επιστημονική, ερευνητική, περιπέτεια που θα μας επιτρέψει να εξετάσουμε μαζί με ποιό τρόπο η Αργοναυτική εκστρατεία συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας ορθοδοξοκεντρικής και ελληνοκεντρικής συνείδησης κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

Εδώ και 55 ακριβώς χρόνια, είχα αρχίσει, στο Στρασβούργο, τις έρευνές μου για την επεξεργασία της επί Καθηγησία διδακτορικής διατριβής μου με θέμα «Οι Ελληνικές Ερμηνείες στην Αποκάλυψη κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας»· θέμα πρωτάκουστο, γιατί κανένας ερευνητής δεν είχε ως τότε ασχοληθεί με αυτό το αντικείμενο. Το πρώτο λοιπόν μέλημά μου ήταν να περιτρέξω τους καταλόγους ελληνικών χειρογράφων των ανά τον κόσμο βιβλιοθηκών, με σκοπό να εντοπίσω τις διάφορες ερμηνείες (υπομνήματα) στην Αποκάλυψη που ήταν σχεδόν όλες χειρόγραφες και κατά πολύ άγνωστες. Η έκπληξή μου υπήρξε μεγάλη, όταν διαπίστωσα ότι τὸ χειρόγραφο κείμενο που συναντούσα πιό συχνά ήταν μια μερική ερμηνεία στην Αποκάλυψη γραμμένη από τον Αναστάσιο Γόρδιο, τον περίφημο διδάσκαλο των Σχολών των Αγράφων. Πράγματι, το *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων σύγγραμμα* του Γορδίου, το συναντούσα σε πλείστες όσες βιβλιοθήκες, μικρές και μεγάλες. Ὅμως ακόμα πιό μεγάλη υπήρξε η έκπληξή μου, όταν, διαβάζοντας το υπόμνημα αυτό, έπεσα πάνω σε μια περίεργη ἀφήγηση της Αργοναυτικής εκστρατείας. Διαβάζω :

«Καὶ μὲν περὶ τοῦ διωγμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἶπαμεν εἴτι ἐδυνήθημεν. Ἄς ἔλθωμεν νὰ εἰποῦμεν καὶ τίποτε, ἐὰν δυνηθῶμεν, καὶ διὰ τὰς πτέρυγας τοῦ ἀετοῦ τοῦ μεγάλου ὁποῦ ἐδόθησαν τῆς γυναικός «ἵνα πέτηται εἰς τὴν ἔρημον». Καὶ λέγομεν εἰς αὐτὸ κάποιαν ἱστορίαν ἐλληνικὴν παλαιάν, ὅμως, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰ Πράγματα, ἀληθινὴν. Κάποιοι, Ἀργοναῦται λεγόμενοι, ἔχοντες ἀρχηγὸν Ἰάσονα λεγόμενον, ἠθέλησαν νὰ κάμουν πόλεμον μετὰ τοὺς ἐνδοτάτους Σκυθᾶς, ἤγουν μετὰ τοὺς Μοσχόβους, διὰ κάποιον πρᾶγμα. Καὶ ἐπήγαν μετὰ ἀρμάδα διὰ θαλάσσης καὶ ἐπήραν κλεπτικῶς ἐκεῖνο ὁποῦ ἐγύρευαν καὶ ἔφυγαν ὀπίσω. Ὅμως ὁ βασιλεὺς τῶν Σκυθῶν, ὡς τὸ ἔμαθεν, ἐβάλλθηκε νὰ τοὺς διώκῃ μετὰ μεγάλην ἀρμάδα. Καὶ τοὺς ἔφθασεν εἰς τόπον, Σκάλαν τῆς Μοσχοβίας, ὁποῦ εἶχαν σταματήσει εἰς τὸν λιμένα, καὶ ἠθέλεν νὰ τοὺς καταποντήσῃ μετὰ πόλεμον. Ὅμως πολεμῶντας ἐφάνη εἰς τοὺς Ἀργοναῦτας ἕνας μεγάλος γίγαντας μετὰ πτερούγας μαγάλας καὶ τοὺς ἐβοήθησε καὶ πολλὰ καράβια τῶν Σκυθῶν ἐπνίξεν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ οἱ ἄλλοι ἐγύρισαν ὀπίσω κακῶς ἔχοντες, τοὺς δὲ Ἀργοναῦτας, ἤγουν τοὺς Ἕλληνας, τοὺς ἐγλύτωσεν ἀπὸ τὸν κίνδυνον. Ἐπειτα ἐγένετο ἀφαντος ἀπ' ἔμπροσθέν τους. Ἐκεῖνοι δὲ οἱ Ἀργοναῦται, μὴν ἠμπορῶντες νὰ κάμουν

ἄλλην καμμίαν εὐχαριστίαν εἰς ἐκεῖνον ὅπου τοὺς ἐβοήθησεν, ἔκαμαν ἓνα μέγαν ἄγαλμα ὅμοιον με ἐκεῖνον ὅπου τοὺς ἐφάνη. Ἔκτισαν καὶ βωμὸν μέγαν καὶ ἔστησαν τὸ εἶδωλον ἐκεῖ μέσα. Ἐπειτα ἐπήγαν τὴν στράταν τοὺς.

Εἰς δὲ τὸν καιρὸν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ἔχοντας πόλεμον αὐτὸς ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος με αὐτοὺς τοὺς Μοσχόβους, Θεοῦ δυνάμει καὶ τοῦ Τιμίου Στραυροῦ νικῶντος, τοὺς ἐγύρισε καὶ αὐτὸς ὀπίσω καὶ ἦλθεν καὶ ἐστάθη ἐκεῖ εἰς τὸ Σωσθένειον, γιατί εἶναι σκάλα μεγάλη τῆς Μοσχοβίας. Καὶ σεβαίνοντας μέσα εἰς τὸν βωμὸν ἀτός του ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος καὶ βλέποντας τὸ εἶδωλον μέγα καὶ θαυμαστὸν με τὰς πτέρυγας, ὅπου ὁμοίαζεν κατὰ πάντα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἐθαύμαζε καὶ ἀπορούσε πὼς εὐρέθη τέτοιον πρᾶγμα εἰς ἐκείνους τοὺς τόπους τοὺς ἀπίστους, καὶ ἠθέλησε νὰ τὸ χαλάσῃ. Ὅμως πάλιν δὲν τὸ ἐχάλασεν ἕως νὰ τοῦ ἀποκαλύψῃ ὁ Θεὸς τίποτε δι' ἐκεῖνο. Καὶ τὴν νύκτα τοῦ φαίνεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ καθὼς ἦταν εἰκονισμένος εἰς τὸ εἶδωλον καὶ τοῦ λέγει: «Μὴ φοβῆσαι, μήτε νὰ χαλάσῃς τὴν εἰκόνα μου, ὅτι ἐγὼ εἶμαι ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ καθὼς με ἐλογάριασες. Ἐγὼ ἐγλύτωσα τοὺς Ἀργοναύτας ἀπὸ τοὺς Σκυθας, καθὼς ἐγλύτωσα καὶ ἐσένα. Διατι ὁ Θεὸς με ἔχει βαλμένον ἐδῶ διὰ νὰ φυλάγω ἐτούτους τοὺς τόπους. Μόνον νὰ μοῦ κτίσῃς ἐκκλησίαν καὶ βάλῃ καὶ τὴν εἰκόνα μου μέσα». Καὶ ἐξυπνῶντας ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔκτισε ναὸν μέγαν καὶ ἔβαλε τὸ βρέτας ἐκεῖνο μέσα καὶ εὐρίσκεται ἕως τὴν σήμερον, καὶ ὁ ναὸς καὶ τὸ εἶδωλον, καὶ τὸ λέγουν εἰς τὸν Ἀρχάγγελον, ἡγουν εἰς τὴν Σκάλαν τοῦ Ἀρχαγγέλου»¹.

Ὡς κοντοχωριανὸς των Αργοναυτῶν, ἡ ἀφήγησή τους εἴλκυσε ἀμέσως τὴν προσοχή μου. Θυμήθηκα μάλιστα ὅτι στὴν πρώτη Γυμνασίου, στὸ πρῶτο Γυμνάσιο Ἀρρένων Βόλου, ὁ καθηγητὴς μας των ἀρχαίων ἐλληνικῶν, κ. Κοσμίδης, με εἶχε τιμωρήσει με ἀποβολή τριῶν ἡμερῶν, σα νὰ ἐφταιγα ἐγὼ που ὁ Ἰάσονας εἶχε χάσει τὸ πέδιλό του στὸν ποταμὸ Ἄναυρο.

Ἀς μείνουμε ὁμως στὸ κείμενο. Σύμφωνα με τὸν Ἀναστάσιο Γόρδιο, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ ἐπεμβαίνει ἀμεσα καὶ προσωπικὰ στὴν ἱστορία των ἀνθρώπων καὶ χαρίζει τὴν νίκη ἐναντίον των Σκυθῶν τόσο στους Αργοναυτὲς ὅσο καὶ στὸ Μέγα Κωνσταντῖνο. Για νὰ του ἐκφράσουν τὴν ευγνωμοσύνη τους, οἱ σύντροφοὶ του Ἰάσονα του στήνουν ἄγαλμα, ὁ δε αυτοκράτορας μεγαλοπρεπῆ ναό. Ποῦ ὅμως ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος βρῆκε καὶ ἀντέγραψε τὸ κείμενο αὐτὸ ἢ ἀπὸ ποιά πηγὴ ἐμπνεύστηκε τὴ δική του ἐξιστόρηση ; Ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει τὴν ἀφήγηση ὡς «κάποιαν ἱστορίαν ἐλληνικὴν (εἰδωλολατρικὴν) παλαιάν, ὅμως ὡς φαίνεται ἀπὸ τὰ πρᾶγματα, ἀληθινήν». Πολυδιαβασμένος καθὼς ἦταν, κάπου εἶχε βρεῖ καὶ δανειστεί τὸ κείμενό του. Κι ἐπρεπε νὰ βρῶ πού. Για νὰ μὴν πολυλογῶ, καταθέτω ἐνώπιόν σας ὅτι τὸ μόνο σχετικὸ κείμενο των χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας που ἀνακάλυψα ἀνήκει στὸν Δαμασκηνοῦ Στουδίτη.

Ὁ *Θησαυρὸς* τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη² εἶναι τὸ βιβλίον που, στους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, γνώρισε τὴν πιο ευρεία διάδοση καὶ τις περισσότερες ἐκδόσεις (1561-1800, 40 ἐκδόσεις). Γραμμένον σε γλώσσα ἀπλή καὶ γλαφυρή, ὁ *Θησαυρὸς* ἐξάσκησε βαθιὰ ἐπίδραση στὸ χώρο τῆς Ὀρθοδοξίας, γιατί ἀποσκοπούσε στὴν τόνωση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καὶ ζωῆς τονίζοντας ἰδιαίτερα τις ἀρετὲς τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ τῆς κοινωνικῆς

¹ Βλ. Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου, *Παρί Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατείνων*, Κριτικὴ ἔκδοσι, εἰσαγωγή καὶ σχόλια Ἀστείου Ἀργυρίου, Ἀθήνα, Ἐταιρία Στερεοελλαδικῶν Μλελετῶν, 1983 καὶ Θεσσαλονίκη, Ostracon, 2017. Τὸ παράθεμα σ. 52-53 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1983.

² *Βιβλίον ὀνομαζόμενον Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ τοῦ ὑποδιακόνου καὶ Στουδίτου τοῦ Θεσσαλονικέως, μετὰ τῆς προσθήκης ἐν τῷ τέλει τῆς παραινέσεως πρὸς μοναχοὺς καὶ ἐτέρων ἐπτὰ λόγων καὶ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ Πάτερ ἡμῶν*. Πρώτη ἔκδοσι, Βενετία 1561. Μέχρι τὸ 1800, 40 ἄλλες ἐκδόσεις. Για τὴν ἐργασία μας χρησιμοποίησαμε τὸ κείμενο των ἐκδόσεων Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1983. Στα κείμενα που παραθέτομε, διατηροῦμε τὴν ὀρθογραφία τῆς πηγῆς που ἀντιγράφομε

αλληλεγγύης. Από τους 36 λόγους του *Θησαυροῦ*, ο Λόγος ΙΗ', που ἐκφωνήθηκε στη γιορτή των Ταξιαρχῶν Μιχαήλ και Γαβριήλ, εξιστορεῖ τα θαύματα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, ὅσα αναφέρονται στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη και ὅσα ἐπιτελέστηκαν στη συνέχεια, κατὰ τη χριστιανικὴ περίοδο. Το διπλό θαῦμα που μας ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι το πρώτο κατὰ σειράν της χριστιανικῆς περιόδου. Παραθέτω αὐτούσιο το σχετικὸ κείμενο:

« Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ὁ Βασιλεὺς, ὅταν ἔκτισε τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἔκαμε καὶ μίαν ἐκκλησίαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, καὶ ὄχι μέσα εἰς τὴν πόλιν, ἀλλ' ἔξω εἰς τὰ περίχωρα, εἰς τόπον ὀποῦ ὀνομάζεται Σωσθένειον. Πῶς δὲ ἦτον ἡ αἰτία ὀποῦ ἔκτισεν ἐκεῖνον τὸν ναόν, ἀκούσατε ἐξ ἀρχῆς τὴν ὑπόθεσιν. Εἰς τὴν Λάρισσαν ἦτον τις βασιλεὺς Πελίας τὸ ὄνομά του, ὁ ὀποῖος εἶχεν ἀνεψιὸν Ἰάσωνα τὸ ὄνομά του, καὶ ἔστειλέ τον νὰ ὑπάγῃ ἔως τὴν Σκυθίαν. Ἐκεῖνος γοῦν ὁ Ἰάσων ἐμάζωξε πενήντα παλληκάρια τὰ διαλεκτότερα τοῦ κόσμου καὶ δυνατώτερα, καὶ ἐσέβη εἰς καράβι νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸν τόπον, ὀποῦ τὸν ἔστειλεν ὁ θεῖος του. Πηγαινάμενοι ἐκεῖνοι οἱ ἄνθρωποι, ἐκούρσευσαν κάστρη καὶ χώραις, ἔως οὗ ἐπήγαν εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος, εἰς τόπον ὀποῦ ὀνομάζεται Βεβρυκία· ἐκεῖ ἦτον βασιλεὺς ὀνόματι Ἄμυκος, καὶ ἐβουλήθησαν ἐκεῖνα τὰ παλληκάρια νὰ τὸν φονεύσουν καὶ νὰ αἰχμαλωτεύσουν καὶ τὸν τόπον του· καὶ αὐτὸς ἐδίωξέν τους μὲ πολὺ φουσατόν, ἔως οὗ ἔφυγαν εἰς τὸ Σωσθένειον. Ἐκεῖ ἐκάθισαν τὰ παλληκάρια καὶ ἐσυλλογίζοντο τί νὰ κάμουν. Καὶ παρευθὺς ἓνας ἄνθρωπος χρυσοπτερος καὶ μέγας ἐφάνη εἰς τὸ μέσον τους, καὶ εἶπεν τους νὰ μὴ δειλιάσουν τὸν Ἄμυκον τίποτες, μόνον νὰ ὑπάγωσι νὰ τὸν φονεύσουν. Ἐτζί τὸ ἔκαμαν· καὶ ἀφόντισ τὸν ἐφόνευσαν, ἐπήγαν πάλιν εἰς τὸν τόπον ἐκεῖνον νὰ μοιράσουν τὰ κούρησιν, καὶ εἶπαν εἰς τὸ μέσον τους· Ἐλάτε νὰ κάμωμεν ἓνα εἶδωλον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον τὸν χρυσοπτερον ὀποῦ μᾶς ἐφάνη· καὶ ἔτζί τὸ ἔκαμαν καὶ ἄφησάν το νὰ στέκεται ἐκεῖ διὰ ἐνθύμησιν. Ἐκεῖνο γοῦν τὸ εἶδωλον τὸ εἶδεν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος εἰς τὰ ὕστερα, καὶ ἐθαύμαζε τί θέλει νὰ εἶναι· ἐρώτησε καὶ τοὺς ἄρχοντάς του, καὶ μηδὲ ἐκεῖνοι ἤξευραν τί ἦτον. Τότε ἔκαμεν εὐχὴν ὁ βασιλεὺς, καὶ ἐπαρακάλεσε τὸν Θεὸν νὰ τὸν δεῖξῃ τί εἶναι ἐκεῖνο· καὶ διὰ νυκτὸς ἐφάνη ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ εἰς τὸν βασιλέα καὶ λέγει τον· Ἐγὼ εἶμαι ὁ ἀρχιστράτηγος Μιχαήλ ὁ βοηθὸς τῶν Χριστιανῶν, ὀποῦ σὲ ἐβοήθησα καὶ ἐσένα καὶ ἐνίκησες τοὺς ἐχθρούς σου· διὰ τοῦτο σῆκω τὸ γλιγωρότερον, κτίσε μίαν ἐκκλησίαν εἰς τὸ ὄνομά μου, καὶ ἐγὼ θέλω σὲ φυλάττει ἀπὸ ὄλους τοὺς ἐχθρούς σου ἔως τέλους τῆς ζωῆς σου. Καὶ παρευθὺς ἔκαμεν ὁ βασιλεὺς ὡς τὸν εἶπεν ὁ Ἀρχάγγελος. Καὶ ἐκκλησίαν μεγάλην ἔκαμε, καὶ εἰσοδήματα περισσὰ ἄφησεν εἰς τὸν ναὸν ἐκεῖνον. Ἀπὸ τότε ἐμαζώνοντο οἱ Χριστιανοὶ ἀπὸ ὄλες τις χῶρες, καὶ ἔκαμαν πανηγύριον ὡσὰν τὴν σημερινὴν ἡμέραν...» (σ. 259).

Το ὅτι ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ ἐπιτελεῖ θαῦμα ἐμφανιζόμενος στους εἰδωλολάτρες Ἀργοναυτές καὶ χαρίζοντάς τους περιφανὴ νίκη ἐναντίον των Σκυθῶν, χωρὶς μάλιστα νὰ επικαλεστούν τη βοήθειά του, ἀποτελεῖ γεγονός παράδοξο καὶ ἀσυνείηστο. Οὔτε ὁμοῦς ὁ Δαμασκηνὸς δὲν δίνει τὴν πηγὴ του. Μόνον ποῦ στὸ σημεῖο που ἀρχίζει τη διήγηση των θαυμάτων του Μιχαήλ, ὁ περίφημος αὐτὸς ἱεροκήρυκας δηλώνει : « Ἄν (καὶ) εἶμαι ἀμαθής, καὶ δὲν δύναμαι νὰ διηγηθῶ ὅσον ἀγαπάτε, ὁμοῦς νὰ δανεισθῶ ἀπὸ ἄλλων λόγια νὰ εἰπῶ, νὰ εὐφράνω τὴν ἀγαθὴν καὶ εὐλογημένην σας ψυχὴν· λέγω δὲ λόγια, ὄχι ἐδικά μου εὐρέματα, ἀλλὰ ὅσα γράφουσι καὶ διηγοῦνται τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας μας Ἐκκλησίας » (σ. 249). Ἀλλὰ ἀπὸ ποιά βιβλία της Ἐκκλησίας δανείστηκε ὁ Στουδίτης τὸ διπλό θαῦμα που διηγείται ἐδῶ με τὸν δικὸ του βέβαια τρόπο ; Ἡ ἐρευνά μου στις διάφορες συλλογές θαυμάτων, λόγων,

εγκωμίων κ.λπ., που η βυζαντινή γραμματεία αφιερώνει στους Ταξιάρχες Μιχαήλ και Γαβριήλ, δεν έφερε στο φως παρά μια μόνο μνεία του θαύματος. Ανήκει στον Μακάριο Χρυσοκέφαλο, εκκλησιαστικό συγγραφέα του ΙΕ΄ αιώνα, γνωστό για τη γλαφυρότητα και την πνευματικότητα των συγγραμμάτων του:

«Τοιαύτη τῶν θείων Ἀρχιστρατήγων ἢ περὶ τοὺς πιστοὺς ἐπιμέλεια... Αὐτοὶ ποῦ προηγουμένως στάθηκαν προστάτες τῶν Ἰουδαίων, ἀναδεικνύονται τώρα ὑπέρμαχοι καὶ φύλακες τῶν χριστιανῶν, στήνοντες τρόπαια πολλὰ, τόσο κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἐκκλησίας ὅσο καὶ κατὰ τῶν πολεμίων τῆς αὐτοκρατορίας. Λαμπρὴ ἀπόδειξη ἀποτελεῖ ἡ νίκη τους στὸν τόπο Σωσθένειο καὶ παλαιότερα καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἁγιάτου Κωνσταντίνου»³4.

Η μνεία αυτή, σύντομη και επιγραμματική, περιέχει ωστόσο τα δυο καιρία σημεία του διπλού θαύματος: Τη θαντουργική επέμβαση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, το Σωσθένειο, τόσο παλαιότερα όσο και ἐπὶ του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ἐδῶ ἓνα ἄλλο βασικό στοιχείο: Το θαύμα εκλαμβάνεται ως τρόπαιο του Μιχαήλ, που είναι ο υπέρμαχος και φύλακας των Χριστιανῶν στον αγώνα τους κατὰ των ἐχθρῶν τῆς Ἐκκλησίας και τῶν πολεμίων τῆς βασιλείας. Πράγματι, σε τρεις ἀπὸ τους λόγους που αφιερώνει στους ταξιάρχες Μιχαήλ και Γαβριήλ (σ. 100-159), ὁ Μακάριος Χρυσοκέφαλος διατυπώνει επανειλημμένα την πεποίθησή του ὅτι ο Μιχαήλ είναι ο προστάτης του Νέου Ἰσραήλ, του Βυζαντίου, και μάλιστα τῆς Κωνσταντινούπολης, στους πιο δύσκολους καιρούς τῆς ιστορίας τῆς, ἐνάντια στους παντός εἶδους ἐχθρούς. Ἐτσι, ἔμμεσα και σιωπηλά, ἡ Ἀργοναυτική ἐκστρατεία ἐντάσσεται στην ιστορία τῆς Ἐκκλησίας και τῆς βασιλείας του Βυζαντίου. Βρισκόμαστε βέβαια στο πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, στις παραμονές τῆς πτώσης του Βυζαντίου, ὅταν ἔχει πᾶ διαμορφωθεί ἡ ἐλληνορθόδοξη συνείδηση.

Η σχετική παράδοση είναι λοιπὸν γνωστὴ την εποχὴ ἐκείνη, τουλάχιστο στην Κωνσταντινούπολη. Και τόσο γνωστὴ μάλιστα, ὥστε ο Μακάριος Χρυσοκέφαλος να θεωρεῖ περιττὴ μια λεπτομερὴ ἐξιστόρηση του θαύματος. Πῶς ὅμως οἱ Βυζαντινοὶ γνωρίζουν το θαύμα, ἀφού δεν περιλαμβάνεται στα γνωστὰ miracula ἢ τις laudationes των Ἁγίων Ταξιαρχῶν ; Την ἀπάντηση στο ἐρώτημα μᾶς τὴν παρέχουν οἱ βυζαντινοὶ ιστορικοὶ και χρονογράφοι. Το πρῶτο σχετικὸ κείμενο το συναντάμε στην *Ἱστορίαν Ἐκκλησιαστικὴν* του Σωζομένου. Περιγράφοντας τὴν ἰδρυση τῆς Κωνσταντινούπολης-Νέας Ρώμης, ο ιστορικός αὐτός του Ε΄ αἰώνα γράφει μεταξύ ἄλλων:

«Ὁ Κωνσταντίνος φρόντισε νὰ ἀναδείξει τὴν ὁμώνυμό του πόλη κατὰ πάντα ἐφάμιλλη τῆς Ρώμης τῶν Ἰταλῶν. Σὰν νέα τοῦ Χριστοῦ νύμφη ποῦ ἦταν, τὴ στόλισε μὲ μὲ πολλοὺς καὶ μεγάλους ναοὺς. Κατὰ κοινὴ ὁμολογία τόσο τῶν κατοίκων τῆς πόλης ὅσο καὶ τῶν ξένων ἢ πιὸ λαμπρὴ ἀπὸ τις ἐκκλησίες αὐτὲς ἦταν ἐκείνη ποῦ ἔκτισε στὴν τοποθεσία τὴν ἄλλοτε ὀνομαζομένη Ἐστία. Τὸ μέρος αὐτὸ καλεῖται σήμερα Μιχαήλιον, γιατί πιστεύεται ὅτι στὸν τόπο αὐτὸ ἐμφανίστηκε ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ»⁵.

Σύμφωνα λοιπὸν με τὴν πληροφορία του Σωζομένου, ο Μέγας Κωνσταντίνος ἀνήγειρε ναὸ περικαλλὴ στη θέση Ἐστία ἢ Μιχαήλιον, δηλαδή στο Σωσθένειο, γιατί ἐκεῖ ἐμφανίστηκε ο Ἀρχάγγελος, χωρὶς ὅμως να ἀναφέρει πότε και σε ποιόν. Ὅμως δυο

³ Μακαρίου Χρυσοκέφαλου *Λόγοι πανηγυρικοί*, ἐκδόσεις Βασ. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 156.

³ Σωζομένου, *Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ*, ἐκδόση «Sources Chrétiennes», Βιβλίον ΙΙ, κεφ. 3, 6-9.

μεταγενέστεροι ιστορικοί, ο Ιωάννης Μαλάλας και ο Γεώργιος Κεδρηνός, παρέχουν πολλές και ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες.

Γράφει ο Μαλάλας (περ. 491 - 578) :

«Οἱ δὲ Ἀργοναῦται ἐκ τῆς Ἑλλησπόντου ἐξορμήσαντες κατέπλευσαν ἐπὶ τὰς Πριγκιπίους νήσους· καὶ ἀπὸ κεῖ ἀνήλθον τὸν Χαλκηδόνας πλοῦν, θέλοντες νὰ διέλθουν τὸν ἀνάπλου τῆς Ποντικῆς θαλάσσης. Καὶ ἐπολεμήθησαν πάλιν ὑπὸ τοῦ Ἀμύκου· καὶ φοβηθέντες τοῦ ἀνδρὸς τὴν δύναμιν κατέφυγον εἰς κάποιον κόλπον πυκνοδασωμένον καὶ ἄγριον· καὶ ἐθεάσαντο ἐν ὄπτασίᾳ δύναμιν τινα σὰν νὰ κατέβαινε πρὸς αὐτοὺς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ἐνας ἄνδρας φοβερὸς ποῦ ἔφερνε στοὺς ἄμους πτέρυγας ὡς αἰετοῦ, ὁ ὁποῖος τοὺς προεῖπε τὴν κατὰ τοῦ Ἀμύκου νίκη. Ἡ ὄπτασία τοὺς ἐνεθάρρυνε καὶ ἐπιτέθηκαν κατὰ τοῦ Ἀμύκου· μετὰ τὴν νίκη τους, ἐπιθυμῶντας νὰ ἐκφράσουν τὴν εὐχαριστίαν τους, ἔκτισαν ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ὅπου τὴν δύναμιν ἐωράκασιν ἱερὸν, στήσαντες ἐκεῖ ἐκτύπωμα τῆς παρ' αὐτῶν θεαθείσης δυνάμεως, καλέσαντες τὸν αὐτὸν τόπον ἢ τὸ ἱερὸν αὐτὸ Σωσθένην, διότι ἐκεῖ φυγόντες ἐσώθησαν· ὁ ὁποῖος τόπος φέρει τὸ ὄνομα αὐτὸ μέχρι σήμερα.

Τὸν τόπον αὐτὸν ἐπῆγε κάποτε νὰ ὀχυρώσει ὁ μέγας βασιλεὺς Κωνσταντῖνος, ὄντας ἤδη χριστιανός. Βλέποντας ἐκεῖ ἕνα ἄγαλμα μὲ μορφή χριστιανοῦ ἀγγέλου, ἐξεπλάγη καὶ θέλησε νὰ μάθει ποῖον ἄγγελον ἐπαρίστανε τὸ ἄγαλμα. Κοιμήθηκε ἐπὶ τόπου καὶ στὸν ὕπνο του τοῦ φανερώθηκε τὸ ὄνομα τοῦ ἀγγέλου. Ὅταν ζύπνησε, ἀποφάσισε νὰ ἐξωραΐσει τὸν τόπο μὲ ἕνα ναὸ. Κι ἔδωσε στὸ ναὸ καὶ στὸν τόπο ἐκεῖνο τὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου ἀρχαγγέλου Μιχαήλ»⁶

Το κείμενο του Γεωργίου Κεδρηνού (11ος / 12ος αι.) είναι συντομότερο:

«Ἐκεῖθεν (ἐκ Κυζίκου) τοίνυν οἱ Ἀργοναῦται ἐξορμήσαντες, καὶ διὰ τοῦ ἀνάπλου βουλόμενοι παρελθεῖν, ἐκωλύοντο ὑπὸ Ἀμύκου στρατευομένου κατ' αὐτῶν. Δεδιότες οὖν κόλπῳ τινὶ ἀγρίῳ καὶ ἀλσῶδει προσίσχουσι. Κάκει ὄπτασίαν θείαν ἐξ οὐρανοῦ αὐτοῖς ἐπιφανεῖσαν θεασάμενοι, ἐν ἀνδρὸς φοβεροῦ εἶδει, πτέρυγας ὡς αἰετοῦ περικειμένου. Τούτῳ καταθαυρήσαντες εἰς πόλεμον τῷ Ἀμύκῳ συμβάλλουσι. Καὶ ἀποκτίναντες αὐτόν, ἔκτισαν ἐν τῷ τῆς ὄπτασίας τόπῳ ἱερὸν. Καὶ δι' εἰκόνας τῆς αὐτοῖς ὀραθείσης μορφῆς τὸ ἐκτύπωμα ἀναστηλώσαντες, Σωσθένιον τὸ ἱερὸν ὠνόμασαν διὰ τὸ ἐν τούτῳ αὐτοὺς σωθῆναι. Τοῦτο τὸ ἱερὸν ὕστερον ὁ μέγας ἐν βασιλευσί Κωνσταντῖνος κατ' ὄναρ χρηματισθεὶς μετεποίησε, καὶ τὸ μὲν θυσιαστήριον πρὸς ἀνατολὰς ὄραν ἐτύπωσε, τὸν δὲ ναὸν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἐκάλεσε, πᾶσαν καλλιιεργείαν καὶ καρποφορίαν ἐν αὐτῷ τυπώσας»⁷

Στα βασικά τους σημεία, τα σημεία που ενδιαφέρουν άμεσα το θέμα μας, οι δυο ιστορικοί συμφωνοῦν απόλυτα. Οι Αργοναῦτες, πολεμοῦμενοι από τον Αμύκα και ευρισκόμενοι σε δύσκολη θέση, «ἐθεάσαντο ἐν ὄπτασίᾳ ἄνδρα φοβερόν τῷ εἶδει», «φέροντα τοῖς ἄμοις πτέρυγας ὡς αἰετοῦ», ο οποίος τοὺς προεῖπε («ἐχρημάτισεν αὐτοῖς») τὴν κατὰ τοῦ Ἀμύκου νίκη. Η θεία αυτή ὄπτασία ἐνεθάρρυνε τους Αργοναῦτες που ἐπιτέθηκαν κατὰ του Αμύκου και τον κατατρόπωσαν. Ἐτσι κτίστηκε το ἱερό και ἀνηγέρθη το ἄγαλμα που θα δει,

⁶ Ἰωάννου Μαλάλα Χρονογραφία, PG., 97,160C

⁷ Γεωργίου Κεδρηνοῦ Σύνοψις Ἱστοριῶν, PG., 121, 241D-244C. Μνεῖα ἀνοικοδόμησις ναοῦ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ συναντάμε και σε ἄλλους ἱστορικούς και χρονογράφους τοῦ Βυζαντίου (Θεοφάνη, Γεώργιο Ἀμαρτωλό, Γεώργιο Κωδηνό), χωρὶς ὅμως ἄλλες πληροφορίες. Για τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας συναντήσαμε μια μόνο μνεῖα, στὸν Χρονογράφου τοῦ Ψευδο-Δωροθέου, που ἀντιγράφει φυσικά τους Βυζαντινοὺς.

πολλούς αιώνες αργότερα, ο Μέγας Κωνσταντίνος. Και αφού εχρηματίσθη και αυτός κατ' όναρ, ανήγειρε μεγαλοπρεπή ναό του αρχαγγέλου Μιχαήλ στον ίδιο εκείνο τόπο.

Οι άφηγήσεις του Δαμασκηνού και του Γορδίου παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα δυο παραπάνω ιστορικά κείμενα. Οι διαφορές που παρατηρούνται θα πρέπει να αποδοθούν στη διαφορά της φύσης των κειμένων. Υπάρχει ωστόσο μια διαφορά που, από τη σκοπιά του θέματός μας, είναι βασική. Παρά το γεγονός ότι στην αφήγηση η Αργοναυτική εκστρατεία συνδέεται με τον χριστιανό αυτοκράτορα, οι δυο ιστορικοί δεν αναφέρονται σε συγκεκριμένη βοήθεια του Μιχαήλ προς τον Κωνσταντίνο στον πόλεμό του κατά των εχθρών της Εκκλησίας και της βασιλείας, στοιχείο που συναντάμε πρώτα στον Μακάριο Χρυσοκέφαλο και στη συνέχεια στον Δαμασκηνό και τον Γόρδιο. Από την άλλη μεριά, τόσο οι διαφορές όσο και οι ομοιότητες που παρατηρούμε στα κείμενα που είδαμε ως τώρα δεν μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι δυο ιεροκήρυκες των χρόνων της Τουρκοκρατίας εξαρτώνται άμεσα από κάποιο από τα κείμενα αυτά και ότι η πηγή τους δεν είναι ένα άλλο, άγνωστο σε μας, κείμενο. Μπορούμε ακόμα να υποθέσουμε πως οι δυο ιεροκήρυκες κατασκευάζουν ένα εντελώς προσωπικό κείμενο, στηριζόμενοι σε μια πολύ γνωστή στα λαϊκά στρώματα αφήγηση.

Το σημείο που μας ενδιαφέρει περισσότερο εδώ είναι ο συσχετισμός της Αργοναυτικής εκστρατείας με την ιστορία του πρώτου βυζαντινού αυτοκράτορα, συσχετισμός, που όπως είδαμε, είχε γίνει ήδη από την εποχή του Μαλάλα (6^{ος} αι.) τουλάχιστον. Πώς όμως ένας βυζαντινός χρονογράφος του ΣΤ' αιώνα μπορούσε να συσχετίσει μια θύραθεν μυθολογική ιστορία με την ιστορία του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα, του ιδρυτή της Κωνσταντινούπολης και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας; Την άπάντηση στο ερώτημα αυτό μας την δίνουν οι διδάσκαλοι της Εκκλησίας του Γ' και του Δ' μ.Χ. αιώνα.

Όπως είναι γνωστό, οι πατέρες και διδάσκαλοι της Εκκλησίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων προέρχονται από το ελληνιστικό πνευματικό και θρησκευτικό περιβάλλον και γνωρίζουν πολύ καλά την ελληνική σκέψη και τις ειδωλολατρικές θρησκείες. Έτσι, παρά μια κάποια αρνητική στάση ορισμένων από αυτούς, η μεγάλη πλειονότητα των διδασκάλων θα κρατήσει έναντι του περιβάλλοντος πνευματικού κόσμου στάση μάλλον θετική και εκλεκτική. Έπι παραδείγματι, θα αναγνωρίσει την αξία των φιλοσοφικών συστημάτων, θα θεωρήσει τη φιλοσοφία ως δώρο του Θεού στον άνθρωπο, θα δεχτεί ότι η θεία Χάρη ενεργεί ακόμα και στον κόσμο της ειδωλολατρίας και θα διατυπώσει την ιδέα ότι η θρησκευτικότητα, η έλξη προς το θείο και η ένάρετη ζωή είναι έμφυτα στον άνθρωπο, είναι δώρο του Θεού προς όλους τους ανθρώπους. Η πολύ γνωστή περί σπερματικού λόγου θεωρία του ιερού Ιουστίνου θα γίνει κτήμα και ένα από τα κείρια σημεία της σκέψης των μεγάλων διδασκάλων της εποχής, ιδιαίτερα των διδασκάλων της Αλεξανδρινής λεγόμενης Σχολής. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεολογική αυτή θεώρηση, η θεία Πρόνοια είχε προπαρασκευάσει την ανθρωπότητα να δεχτεί την έλευση του Υιού του Θεού δια δυο οδών: Δια της οδού του μωσαϊκού Νόμου και των προφητών της Π. Διαθήκης και δια της οδού των φιλοσόφων. Έτσι η ελληνική φιλοσοφία ως ευαγγελική προπαρασκευή αποκτά ισότιμη σχεδόν θέση με το μωσαϊκό Νόμο στο σχέδιο της θείας οικονομίας που άποσκοπεί στη σωτηρία των ανθρώπων. Στο δοκίμιο του *Ευαγγελική Προπαρασκευή*⁸ (άρχες 4ου αι.), ο Ευσέβιος Καισαρείας θα συμπεριλάβει όχι μόνο την ιερά ιστορία αλλά και την θύραθεν, ακόμα και τη μυθολογία. Πάνω σ' αυτή τη θεωρία θα στηριχτεί η καλλιέργεια της κλασικής παιδείας στο Βυζάντιο και θα αναπτυχτεί ο χριστιανικός ουμανισμός. Όπως γνωρίζουμε,

⁸ Βλ. κριτική έκδοση και Εισαγωγή στις «Sources Chrétiennes», Paris; Editions du Cerf.

ορισμένες τοιχογραφίες των πρώτων χριστιανικών αιώνων παρίσταναν τους εβραίους προφήτες και τους έλληνες φιλοσόφους τους μεν δίπλα από τους δε, διότι συμμετείχαν όλοι κατά τον ίδιο τρόπο στο μυστήριο της σωτηρίας των ανθρώπων. Ο ιερός Αυγουστίνος αναφέρει την περίπτωση κάποιας μοναχής που είχε στο κελλί της και θυμιάτιζε τις εικόνες του Χριστού, του αποστόλου Παύλου, του Ομήρου και του Πυθαγόρα. Τέτοιου είδους τοιχογραφίες συναντάμε επίσης στους νάρθηκες των εκκλησιών των χρόνων της Τουρκοκρατίας, τότε που μέσα στα κοινά λεγόμενα σχολεία είχε επιτελεστεί η πιο στενή σύνδεση και σύνθεση, μια πραγματική ώσμωση, ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τον Ελληνισμό.

Είναι βέβαια δύσκολο να ισχυριστεί κανείς ότι η θεολογική παράδοση των χρόνων της Τουρκοκρατίας διατηρούσε μια κάποια συνειδητή μνήμη της σωτηριολογικής σκέψης των μεγάλων πατέρων της Εκκλησίας. Ωστόσο η μνήμη αυτή υπάρχει διάχυτη και εκδηλώνεται με ποικίλους τρόπους στη ζωή της Εκκλησίας, ιδιαίτερα στη λατρευτική και παιδευτική ζωή. Πολυάριθμες λαογραφικές μελέτες έδειξαν με ποιό τρόπο και πόσο ζωντανά διατηρήθηκαν πολλές από τις λατρευτικές πράξεις και τα έθιμα των αρχαίων Ελλήνων σε διάφορες λατρευτικές πράξεις και εορταστικά έθιμα της ελληνικής Ορθοδοξίας. Επίσης οι εικονιζόμενοι στους νάρθηκες ορισμένων εκκλησιών αρχαίοι Έλληνες σοφοί, νομοθέτες ή ήρωες δίπλα από τους μεγάλους πατέρες και αγίους της Εκκλησίας και με το ίδιο φωτοστέφανο της αγιότητας ανήκει ακριβώς σ' αυτή την κατηγορία των συνειδητών ή υποσυνειδητών συνειρμών. Τις τέτοιου είδους τοιχογραφίες τις συναντάμε συνήθως, και πρέπει να το τονίσουμε αυτό, στους νάρθηκες των εκκλησιών όπου λειτουργούσαν τα κοινά λεγόμενα σχολεία: Ήταν σαν ένα μεγάλο ανοιχτό εικονογραφημένο βιβλίο. Εκεί ο σχεδόν αμόρφωτος παπάς ή καλόγηρος δίδασκε στους μαθητές του την ιστορία του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας σα μια συνεχή και αδιάσπαστη ενότητα, γιατί ό,τι ήταν ορθόδοξο ήταν και ελληνικό και ό,τι ήταν ελληνικό ήταν και ορθόδοξο. Ετσι π. χ. ο Σωκράτης ή ο Μιλτιάδης ήταν άγιοι όπως ήταν Έλληνες ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός και ο άγιος Γεώργιος. Η ώσμωση αυτή, που είχε ίσως αλλού τις βαθιές, υποσυνειδητές όμως, ρίζες της, επιτελέστηκε και λειτουργούσε κυρίως εξαιτίας της αμάθειας ή της ημιμάθειας των διδασκάλων της εποχής.

Ο αείμνηστος καθηγητής Γιάννης Κακριδής⁹ είχε ασχοληθεί άρκετά με το θέμα αυτό στις λαϊκές παραδόσεις. Εξάλλου, στις *Παραδόσεις* του ο Ν. Πολίτης¹⁰ είχε συλλέξει και καταγράψει τέτοιες λαϊκές παραδόσεις. Θα παραθέσω δύο, πολύ γνωστές, των οποίων όμως το περιεχόμενο αποκατά ιδιαίτερη σημασία για το θέμα μας. Η πρώτη αναφέρεται στη μάχη του Μαραθώνα:

«Στὸν κάμπο τοῦ Μαραθῶνα ἔγινε μιὰ φορὰ μεγάλη μάχη. Τοῦρκοι πολλοὶ μὲ ἄρμενα πολλὰ ἦρθαν νὰ σκλαβώσουν τὴ χώρα καὶ ἀπ' ἐκεῖ νὰ περάσουν ἔς τὴν Ἀθήνα. Δὲν ἐπῆγαν γραμμὴ ἔς τὴν Ἀθήνα, γιατί οἱ Ἕλληνες ἐφύλαγαν μὲ πολλὰ πλεούμενα καὶ τρικάρτα τὸν Πειραιά. Οἱ Ἕλληνες ἦσαν λίγοι ἐμπρὸς ἔς τὴν ἀμέτρητη δύναμη τοῦ ἐχθροῦ. Ἐσυνάχτηκαν ἀπ' ὅλα περίγυρα τὰ χωριὰ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, κι ἔπιασαν πόλεμο φριχτό. Ἐάν τοὺς νικήσουμε, σοῦ λέγει, ἐδῶ, πάει τοὺς σπάσαμε· δὲν θὰ ἰδοῦν τὴ στράτα νὰ φύγουν.

Ἐπολέμησαν ἀπὸ τὴν αὐγὴ ἕως τὸ βράδυ. Ἀπελπισμένοι ἐπολέμησαν οἱ ἐχθροί, ἀλλὰ πλέον ἀπελπισμένοι ἐπολέμησαν οἱ Ἕλληνες. Τὸ αἶμα ἐπῆγε ποτάμι· ἔφτασεν ἕως τὰ ριζὰ τοῦ Βρανᾶ καὶ ἕως τὸν Μαραθῶνα ἀντίκρυ. Ἐσυρεν ὡς τὴν

⁹ Βλ. τὸ χαριτωμένο μικρὸ βιβλίο του *Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ἡ νεοελληνικὴ λαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1978.

¹⁰ Ν. Πολίτης, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις*, Ἀθήναι 1904, ²1965, τόμ. Α' καὶ Β'.

θάλασσα κ' ἔβαψε κατακόκκινα τὰ κύματα. Θρήνος καὶ κακὸ ἔγινε. Τέλος ἐνίκησαν οἱ Ἕλληνες. Οἱ Τούρκοι ἔτρεξαν νὰ γλυτώσουν ἔς τὰ καράβια. Οἱ Ἕλληνες τοὺς κυνήγησαν κι ἐκεῖ, τοὺς κατέσφαξαν, κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἐχτροὺς δὲν ἐγύρισε πίσω... ».

Ἡ δευτέρα λαϊκὴ παράδοση ἀναφέρεται στους Δελφούς:

«Οἱ Μυλόρδοι δὲν εἶναι χριστιανοί, γιατί κανεὶς δὲν τοὺς εἶδε ποτὲς νὰ κάνουν τὸ σταυρό τους. Ἡ γενιά τους εἶναι ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς εἰδωλολάτρες Ἀδελφιῶτες, πὺ φύλαγαν τὸ βιό τους εἰς ἓνα κάστρο καὶ τὸ ἔλεγον Ἀδελφούς, ἀπὸ τοὺς δυὸ ἀδελφούς τὰ βασιλόπουλα πὺ τὸ ἔχισαν. Ὅταν ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς ἦρθαν ἔς αὐτοὺς τοὺς τόπους, καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ὀλόγυρα γινήκαν χριστιανοί, οἱ Ἀδελφιῶτες ἐσκέφθησαν πῶς ἦταν καλύτερα γι' αὐτοὺς νὰ φύγουν· κι ἔφυγαν ἔς τὴν Φραγκιά, καὶ πῆραν καὶ ὅλα τὰ πλούτη τους μαζί. Ἀπ' αὐτοὺς εἶναι οἱ Μυλόρδοι, καὶ ἔρχονται τώρα ἐδῶ καὶ προσκυνοῦν αὐτὰ τὰ λιθάρια»¹¹

Ἡ βασικὴ λειτουργία καὶ των δυο αὐτῶν λαϊκῶν παραδόσεων εἶναι νὰ δώσουν τὴν ετυμολογία κάποιων τοπωνυμίων: Των Δελφῶν γιὰ τὴ δευτέρα, των χωριῶν Σταμάτα καὶ Ψυχικό γιὰ τὴν πρώτη. Καὶ ἡ ἐξήγηση αὐτὴ υφαίνεται με υλικά τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἢ τῆς πρωτοχριστιανικῆς ιστορίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ με τὸ Σωσθέθειον ἢ Μιχαήλιον, ἢ Σκάλα τοῦ Ἀρχαγγέλου. Το ενδιαφέρον ὅμως ὅλων ἐγκεῖται στὴ μετάθεση τῶν γεγονότων μέσα τόσο στο χρόνο ὅσο καὶ στο χώρο. Ἐτσι βλέπουμε ὅτι, σε μιὰ σχεδόν πιστὴ ἐξιστόρηση τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα, οἱ Πέρσες γίνονται Τούρκοι, ἀφοῦ εἶναι οἱ κυριότεροι ἐχθροὶ των Ἑλλήνων τὴν ἐποχὴ πὺ διαμορφώνεται ἡ παράδοση. Ὅσο γιὰ τοὺς Μυλόρδους, δηλαδὴ τοὺς Φράγκους ἢ Δυτικούς, ἐπειδὴ ὁ χριστιανισμὸς τοὺς διέφερε φαινομενικά ἀπὸ τον ὀρθόδοξο, ἡ λαϊκὴ συνείδηση δὲν τοὺς θεωρεῖ χριστιανούς καὶ τοὺς κατατάσσει μεταξύ των εἰδωλολατρῶν. Καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει αὐτὴ τῆς τὴν ἀντίληψη παρουσιάζοντας τὸ Χριστὸ καὶ τὴν Παναγία νὰ κηρύσσουν τὴ χριστιανικὴ πίστη στον ἐλλαδικὸν χώρον τῆς περιοχῆς των Δελφῶν. Ἡ ἀρνήση λοιπὸν των Ἀδελφιῶτων νὰ δεχτοῦν τὸ Ευαγγέλιο τοὺς ἀνάγκασε νὰ καταφύγουν στὴ Φραγκιά κι ἔρχονται τώρα, ὡς Μυλόρδοι, νὰ προσκυνήσουν τα τεμένη καὶ τοὺς τάφους των προγόνων τους. Ἐτσι ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς ἐνσωματώνονται, ὡς στοιχεῖα ἀναπόσπαστα, στὴν ιστορία του Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ὀρθοδοξίας. Το ἴδιο συμβαίνει καὶ με τον ἀρχάγγελο Μιχαήλ. Τάχτηκε ἀπὸ τον Θεὸ νὰ προστατεύει τον Ἑλληνισμό καὶ τὴν ὀρθοδοξία κατὰ των βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Διαχρονικά ὅμως. Γιαυτό καὶ ὑπερασπίζεται τόσο τοὺς Ἀργοναυτεὺς ὅσο καὶ τον Μέγα Κωνσταντῖνο, χωρὶς διάκριση.

Τὸ ἴδιο αὐτὸ φαινόμενο ὡσμωσης τὸ συναντάμε καὶ σε κείμενα μιὰς πολὺ διαφορετικῆς κλίμακας, δηλαδὴ σε ἔργα μεγάλης λογοτεχνικῆς ἀξίας καὶ με ευρύτατη διάδοση. Σ' αὐτὰ μπορούμε νὰ μελετήσουμε ευχερέστερα καὶ σφαιρικότερα τὴ γένεση, τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν διάδοση του φαινομένου. Ἐτσι π.χ. στὴν *Ἀχιλλήϊδα*, τὸ ἀξιόλογο αὐτὸ ἔμμετρο ἱπποτικὸ μυθιστόρημα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου, ὁ γνωστὸς μας ὀμηρικὸς Ἀχιλλέας μεταπλάθεται σε ἥρωα των χριστιανικῶν χρόνων με φράγκικη ἐνδυμασία καὶ συμπεριφορὰ φράγκου ἱππότη¹².

Ὡστόσο, πολὺ πὺο χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ παράδειγμα του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ ὀποίου ἡ ἥρωικὴ μορφή θα παίξει ρόλο σημαντικό στὴ βυζαντινὴν ιστορία. Ἡ λαϊκὴ λογοτεχνικὴ παράδοση, πεζὴ καὶ ἔμμετρη, θα τὸν μεταπλάσει σε μορφή χριστιανοῦ καὶ μάλιστα ὀρθόδοξου ἑλληνα θρυλικῶ ἥρωα. Θα τὸν στολίσει με ὅλες τις ἐλληνοχριστιανικῆς ἀρετῆς καὶ θα τὸν ἀναδείξει γενναῖο ὑπέρμαχο του Θεοῦ των

¹¹ Ὁ.π., σ. 4-5 καὶ 58-59 τῆς ἐκδόσεως του 1965.

¹² Γιὰ τὴ μελέτη μας συμβουλευτήκαμε τὴν ἐκδόση του ποιήματος ἀπὸ τον D. C. Hesselting, *L'Achilléide byzantine*, Amsterdam 1919.

χριστιανών ενάντια στους Τούρκους-Αγαρηνούς που υποκαθιστούν τους Πέρσες. Και γνωρίζουμε πόσο μεγάλη ύπηρξε η διάδοση και επίδραση της *Φυλλάδας του Μεγαλέξανδρου*¹³ κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας σε όλους τους ορθόδοξους λαούς, ιδιαίτερα όμως στους Έλληνες, όπου ή *Φυλλάδα* και ή *Ριμάδα* του Μεγαλέξανδρου γνώρισε 18 εκδόσεις. Γνωρίζουμε επίσης ότι μεταξύ των επαναστατικών έργων του Ρήγα Βελεστινλή συγκαταλέγεται και η έκδοση της εικόνας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. «Και μόνη της η εικόνα ήταν αρκετή για να ζωντανέψει τον θρύλο του Μεγαλέξανδρου και ν' αναζωπυρώσει την εθνική περηφάνεια και τον πατριωτικό ζήλο των υποδούλων που πρόσμεναν με λαχτάρα να αναφανεί και ανάμεσά τους ο αντάξιος απόγονος ή μιμητής του Μεγάλου Μακεδόνα, τιμωρός των Ασιατών και λυτρωτής του Γένους», γράφει ο Λέναδρος Βρανούσης¹⁴. Και στὸν Πατριωτικό Ὑμνο του Ρήγα διαβάζουμε:

Ἄλεξανδρε, τώρα νὰ βγῆς
ἀπὸ τὸν τάφο καὶ νὰ δῆς
τῶν Μακεδόνων πάλιν
ἀνρείαν τὴν μεγάλην,
Πῶς τοὺς ἐχθροὺς νικοῦνε
μὲ χαρὰ στὴ φωτιά.¹⁵

Ὁ ἀγράμματος σχεδὸν ἔμπορος ἀπὸ τὴ Ζαγορὰ Ἰωάννης Πρίγκος, γράφει στὴν τελευταία σελίδα ἐνὸς βιβλίου ποὺ περιέχει τὴν Ἀνάβασιν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου :

Ἀνάστησε, Θεέ μου, ἕναν Ἀλέξανδρον Μακεδόνα νὰ ἐλευθερώσει τὴν ἀθλίαν
Ἑλλάδα μας.

Καὶ ἄλλοῦ :

Ἀσήκωσε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλον Ἀλέξανδρον, ὡς ποτε ἐκεῖνος τοὺς Πέρσας
ἐδίωξε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἔτσι κι αὐτὸν τὸν τύραννο νὰ τὸν διώξει, νὰ λάμψει πάλε
ἡ χριστιανοσύνη στοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδας καθὼς καὶ πρῶτα¹⁶.

Καὶ μέ τὸ ξέσπασμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ἕνας φτωχὸς καὶ ρακέन्दυτος Ἕλληνας καλόγηρος στὸ Βουκουρέστι ἀναφωνεῖ

Ὀλίγαι χιλιάδες Ὀρθοδόξων, Ἑλλήνων ἀπόγονοι, ἄοπλοι, ἄνιπτοι,
πενέστατοι, ... ἀγύμναστοι τὰ πολεμικά» ἐξηγέρθηκαν καὶ ἐκταρχηλίζουσαν τοὺς
Τούρκους τυράννους¹⁷.

Κι ἀκόμα πιο πρόσφατα, στὴ θεατρικὴ παράσταση σκιῶν του Καραγκιόζη, Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ καταραμένος ὄφις, ὁ Ευγένιος Σπαθάρης βάζει τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο, σφιγμένο στις σιαγόνες του θηρίου, νὰ παρακαλεῖ : *Βόηθα, Χριστέ καὶ Παναγιά/ ἕνα θεριό με πνίγει/. Νὰ το σκοτώσω δε μπορώ/ νὰ φύγω δε μ' ἀφήνει.* Καὶ με τὴν βοήθεια τοῦ Θεοῦ ὁ Μεγαλέξανδρος σκότωσε τὸ θηρίο. Ὁ Ἑλληνισμὸς λυτρώθηκε ἀπὸ τὴ σκλαβιά του. Καὶ νικητῆς ἀναφωνεῖ : *Θεέ Μεγαλοδύναμε/ μεγάλο τ' ὄνομά σου!/ Φύλλο δεν πέφτει ἀπ' τὸ δεντρί/ χωρὶς τὸ θέλημά σου*¹⁸. Οἱ θεατὲς ταυτίζονται με τὸν ἥρωα καὶ δεν αναρωτιέονται γιὰ τὸ πιστεύω του Σπαθάρη. Ξεσποῦν σε αὐθόρμητα χειροκροτήματα, γιὰ τὸ Καραγκιόζη

¹³ Τὴν ἔμμετρη παραλαγὴ συμβουλευτήκαμε στὴν ἐκδοση τοῦ D. Holton, *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου. The tale of Alexander. The rhymet version. Critical edition with an introduction and commentary, Θεσσαλονίκη 1974.* Γιὰ τὸ πεζὸ κείμενο χρησιμοποίησαμε τὴν ἐκδοση τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Διήγησις Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα*, Αθήνα 1977. Καὶ στις δύο αὐτὲς ἐκδόσεις βρῖσκει κανεὶς μιὰ πολὺ σοβαρὴ μελέτη τοῦ θέματος καὶ μιὰ πλουσιότατη βιβλιογραφία.

¹⁴ Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, Ἀθήνα, Βσικὴ Βιβλιοθήκη 10, 1954, σ. 50.

¹⁵ Στροφὴ 33 στὴν ἐκδοση Δ. Καραμπελόπου, *Ρήγα βελεστινλή Τὰ Ἐπαναστατικά*, Αθήνα 1994· στροφὴ 5 στὴν παραλαγὴ ποὺ διαβάζουμε στὸ *Χρησμολόγιον* τοῦ Παρπαρίου. Βλ. Α. Αργυρίου, «Τὰ «πατριωτικὰ ἔργα» τοῦ Ρήγα Φεραίου στὸ *Χρησμολόγιον* τοῦ Νικολάου Παρπαρίου. Ἡ ἰδεολογικὴ διάσταση τοῦ γεγονότος», στὸ *Υπέρεια*, Ἀθήνα ΣΤ' (2012) 695-708 (Πρακτικὰ Στ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ρήγας – Φεραὶ - Βελεστινo).

¹⁶ Βαγγέλη Σκουβαρά, *Ἰωάννης Πρίγκος*, Ἀθήνα 1964, σ. 201 καὶ στὸ *Νέα Ἐστία* 10 (1931) 852.

¹⁷ Κύριλλος Λαυριώτης, *Ἐρμηνεία εἰς τὴν ἱερὰν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου* (χειρογράφο).

¹⁸ Ἀντιγράψαμε τις δύο αὐτὲς στροφές ἀπὸ τὴν ἐνθετὴ δημοσίευσή τοῦ Καραγκιόζη στὴν ἐφημερίδα ΤΑ ΝΕΑ.

αναγέλλει το τέλος της παράστασης. Δεν μας ενδιαφέρει εδώ το πιστεύω του Ευγένιου Σπαθάρη. Όμως η ομολογία πίστης που βάζει στο στόμα του Μάγα Αλέξανδρου είναι τὸ στημόνι με το οποίο υφαίνεται η διαχρονική και αδιάκομη ιστορία της φυλής του. Με αυτή την ιδέα ζει και μεγαλουργεί σε κάθε δύσκολη στιγμή της μακραίωνης ιστορίας της.

Μέσα λοιπόν σε αυτό το ευρύτερο διανοητικό και συνειδησιακό ή υποσυνειδησιακό πλαίσιο πρέπει να τοποθετήσουμε την αφήγηση του διπλού θαύματος που διαβάζουμε στην ομιλία του Δαμασκηνού Στουδίτη και στην έρμηνεία τοῦ Γορδίου. Από τη μια μεριά, μια ορισμένη περί σωτηρίας των ανθρώπων αντίληψη και θεολογία των μεγάλων πατέρων της Εκκλησίας των πρώτων χριστιανικών αιώνων που ενσωματώνει τη θύραθεν σοφία και ιστορία στα σχέδια της Θείας Πρόνοιας· από την άλλη μεριά, στην ώσμωση Ελληνισμού και Ορθοδοξίας που θα συντελεστεί σιγά-σιγά και κατά τρόπο σχεδόν υποσυνείδητο στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, μέσα από τα κοινά σχολεία, τις εικονικές παραστάσεις στους νάρθηκες των εκκλησιών, το κήρυγμα, τις λαϊκές παραδόσεις και ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα.

Το κείμενο του Γορδίου, το πρώτο κείμενο που διαβάσαμε, εκφράζει κατά τρόπο πὸ αναλυτικό, πολύ πιο ζωντανό και παραστατικό, τη σύνθεση των δυο αυτών παραγόντων, της θεολογικής θεώρησης και του λαϊκού βιώματος. Γιαυτό θα μου επιτρέψετε να επιστρέψω για λίγο σ' αυτό.

Η βασική διαφορά του κειμένου του Γορδίου σε σύγκριση με τα άλλα κείμενα, είναι ότι στην αφήγησή του υπεισέρχονται οι Μοσχόβοι (Ρώσοι) και οι Μωαμεθανοί (Τούρκοι), δηλαδή στην αφήγησή του ο Γόρδιος δίνει μια νέα, πολύ σύγχρονη διάσταση. Το κείμενο είναι γραμμένο μεταξύ των ετών 1717 και 1721. Είναι η εποχή που στη Μοσχοβία βασιλεύει ο τσάρος Πέτρος· η εποχή που στα τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια φουντώνει η ελπίδα ότι το Ξανθόν Γένος θα έλθει να απελευθερώσει τους Έλληνες ραγιάδες. Είπα στην αρχή ότι η αφήγηση αυτή χρησιμοποιείται από τον Γόρδιο στο *Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων σύγγραμμά* του. Στο έργο του αυτό ο Αγραφιώτης διδάσκαλος του Γένους περιγράφει με πολύ ζωντανά χρώματα την κατάσταση της Ορθοδοξίας στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Συγχρόνως εκθέτει την περί ιστορίας αντίληψή του, μια αντίληψη κατεξοχήν έλληνοκεντρική και ορθοδοξοκεντρική, και που εξάσκησε τεράστια επίδραση στις μεταγενέστερες γενιές των ραγιάδων. Ο Γόρδιος δεν πιστεύει ότι το Ξανθόν Γένος θα έλθει να απελευθερώσει τους έλληνες ραγιάδες. Ο Θεός προώρισε το Γένος των Μοσχόβων όχι στην απελευθέρωση αλλά στην προστασία της Ορθοδοξίας έναντι του Μωαμεθανικού κινδύνου. Και τη γνώμη του αυτή τη στηρίζει πάνω στην Αγία Γραφή, στην Αποκάλυψη¹⁹. Γράφει στο τέλος της αφήγησής του :

«Καὶ αὐτὰ τὰ εἶπα διὰ τὸ δείξω πῶς ὁ Θεὸς ὁποῦ προβλέπει τὰ πάντα πρὶν τὸ γεννηθῶν καὶ πρὸ καταβολῆς κόσμου, προβλέπων τὰ μέλλοντα γενέσθαι ἐν τοῖς ἐσχάτοις καιροῖς καὶ τὸν διωγμὸν τῆς Ἐκκλησίας του, τῆς ἐτοίμασε τόπον ἀρμόδιον καὶ ἔδωκεν τῆς καὶ φύλακα τὸν μέγαν Ἀρχιστράτηγον τὸν τὴν φυλάττει ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς τοῦ Δράκοντος, ἤγουν τῶν μωαμεθικῶν στρατευμάτων». Ο Γόρδιος χρησιμοποιεί την αφήγηση της Αργοναυτικής εκστρατείας για να στηρίξει πάνω σ' αυτήν τη θέση του αναφορικά με τον ρόλο της Ρωσίας στους αγώνες των ορθοδόξων για την απελευθέρωσή τους από τον τουρκικό ζυγό. Έτσι η αφήγηση της Αργοναυτικής εκστρατείας εντάσσεται στην όλη περί ιστορίας αντίληψη του Γορδίου, μια αντίληψη, όπως είπα, απροκάλυπτα ορθοδοξοκεντρική και έλληνοκεντρική, στην πιο παραστατική εκφραση της ώσμωσης μεταξύ Ελληνισμού και Ορθοδοξίας.

Φίλοι συμπατριώτες,

¹⁹ Βλ. την Εισαγωγή μας στην έκδοση του 2017 του κειμένου, Θεσσαλονίκη, Ostracon.

Φτάσαμε στο τέλος της ομιλίας. Δεν ξέρω αν κατόρθωσα να σας περιγράψω τη μακραίωνη διεργασία που χρειάστηκε για τη δημιουργία και διατύπωση της ελληνοκεντρικής και ορθοδοξοκετρικής περί ιστορίας αντίληψης, για την έκφραση της ώσμωσης Ελληνισμού και Ορθοδοξίας στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Ελπίζω όμως να έδωσα να καταλάβουν, σε όσους και όσες δεν το ήξεραν, πόσο μια επιστημονική, μια ερευνητική, περιπέτεια είναι επίπονη και πολλές φορές οδυνηρή. Όταν όμως φτάσουμε στο τέρμα, μοιάζει σαν ένα υπέροχο μακρινό ταξίδι «γεμάτο περιπέτειες, γεμάτο γνώσεις». Τόσο που ευχόμαστε «Καλλίτερα χρόνια πολλά να διαρκέσει και γέροι πια ν' αράξουμε στο νησί, πλούσιοι με όσα κερδίσαμε στο δρόμο». Η έρευνα, σαν άλλη καβαφική Ιθάκη, «μας έδωσε το ώραϊο αυτό ταξίδι» με την Αργώ, τον Ιάσονα και τους Αργοναύτες. Χωρίς αυτή την έρευνα δεν θα μαζευόμασταν σε τούτη εδώ την αίθουσα και δεν θα φεύγαμε απ' αυτήν «τόσο σοφοί που γίναμε, και με τόσες γνώσεις».

Σας ευχαριστώ.

**Συμβολή τῆς Ἀργοναυτικῆς Ἐκστρατείας
στὴ διαμόρφωση μιᾶς ὀρθοδοξοκεντρικῆς καὶ ἑλληνοκεντρικῆς συνείδησης
στοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας**

Περίληψη

Σὲ δυὸ διαφορετικὰ ἀλλὰ ἐξίσου ἀξιόλογα κείμενα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (στὸν *Θησαυρὸν* [1561] τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη καὶ στὸ *Περὶ τοῦ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων σύγγραμμα* [1717/21] Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου) συναντᾶμε τὴν ἀφήγηση ἑνὸς διπλοῦ θαύματος τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Μὲ τὸ πρῶτο θαῦμα, ὁ ἀρχάγγελος βοηθεῖ τοὺς Ἀργοναῦτες νὰ νικήσουν τὸν ἀρχηγὸ τῶν βαρβάρων Σκυθῶν καὶ νὰ προχωρήσουν ἀπρόσκοπτα στὴν ἐπιτέλεση τῆς ἀποστολῆς τους· γιὰ νὰ ευχαριστήσουν τὸν ἄγνωστο ἰσχυρὸ καὶ πτεροφοροῦντα ἄνδρα ποὺ τοὺς βοήθησε, οἱ Ἀργοναῦτες χτίζουν ἱερὸν καὶ τοποθετοῦν στὸ ἐσωτερικὸ του τὸ εἶδωλον τοῦ

άνδρὸς καὶ ὀνομάζουσι τὸν τόπον ἐκεῖνον Σωσθένειον. Μὲ τὸ δεύτερον θαῦμα, ὁ ἴδιος αὐτὸς ἄνδρας σπεύδει νὰ βοηθήσει τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μέγα Κωνσταντῖνο νὰ κατατροπώσει τὸ ἔθνος τῶν ἰδίων αὐτῶν βαρβάρων Σκυθῶν, στὸν τόπον ποὺ καλεῖται Σωσθένειον· θεῖα ὅμως ἔμπνεύσει, ὁ χριστιανὸς αὐτοκράτορας ἀναγορίζει στὸν εἰκονιζόμενον στὸ ἄγαλμα πτεροφόρον ἄνδρα τὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι ἔλαβε ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ φυλάγει στὸν τόπον αὐτὸ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ἐναντίον παντὸς βαρβαρικοῦ κινδύνου· ἐκφράζοντας τὴν εὐνωμοσύνη του, ὁ Μ. Κωνσταντῖνος θὰ κτίσει στὸν τόπον αὐτὸ περίλαμπρο ναό, στὸν ὁποῖο θὰ φιλοξενηθεῖ καὶ τὸ ἄγαλμα τῶν Ἀργοναυτῶν· ἔκτοτε τὸ Σωσθένειον ὀνομάζεται ἐπίσης Μιχαήλειον ἢ Σκάλα τοῦ Ἀρχαγγέλου.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, σταλμένος ἀπὸ τὸν Θεό, ἐπιτελεῖ τὸ διπλὸ αὐτὸ θαῦμα στὸν ἴδιο τόπον ἀλλὰ σὲ ἐποχὲς διαφορετικὲς καὶ κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθήκες. Ποῦ ὅμως οἱ δύο λόγοι κληρικοὶ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας δανείστηκαν τὴν αφήγησή τους αὐτὴ ἢ ἄντλησαν τὰ στοιχεῖα μὲ τὰ ὁποῖα τὴν κατασκεύασαν; Ἐρευνώντας τὴν προγενέστερή τους ἑλληνικὴ γραμματεία (βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ), καλούμαστε, ἐκόντες ἄκοντες, νὰ παρακολουθήσουμε τὴ μακραίωνη διεργασία μιᾶς νέας περὶ ἱστορίας ἀντίληψης, αὐτὸ ποὺ ὀνομάζω ἑλληνοκεντρικὴ καὶ ὀρθοδοξοκεντρικὴ συνείδηση. Ἡ ἐκκόλαψή της ἀρχίζει στὸν πρῶτον χριστιανικὸν αἰῶνα καὶ ἡ διαμόρφωσή της προχωρεῖ σιγὰ σιγὰ, μέχρις ὅτου καταλήξει, στὸν χρόνον τῆς Τουρκοκρατίας, στὴ συνειδητὴ ἢ ἀσυνειδητὴ ὥσμωση Ἑλληνισμοῦ καὶ Ὁρθοδοξίας, μιᾶ ὥσμωση τῆς ὁποίας συναντᾶμε ποικίλες μορφές. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἀφηγηματικὴ μορφή ποὺ πῆρε ἡ Ἀργοναυτικὴ Ἑκστρατεία.